

І.М. Голя
МОРАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ
ЯК КОМПЛЕКСНА ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА
ПРОБЛЕМА

Моральний розвиток особистості підлітків виступає однією з найактуальніших проблем сьогодення, включаючи значний інтерес у представників багатьох наук: філософії, соціології, педагогіки і ряду інших. Над її розв'язанням працює цілий ряд як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, до неї повернуті погляди громадськості, оскільки від наслідків її вирішення залежить стан суспільства, його благополуччя і динаміка розвитку. Результати проведеного аналізу багатьох питань морального розвитку дозволяють стверджувати, що в його основі лежить процес засвоєння індивідом моральних норм і принципів, які вироблялись протягом багатьох віків. Їх наявність дозволяє людині оцінювати власні і чужі вчинки, співвідносити їх з існуючими у певних соціальних групах еталонами, вибирати і відстоювати різні форми поведінки.

Проблемі морального розвитку підлітків присвячено цілий ряд наукових праць, у яких характеризується сутність моральної поведінки; розкриваються оптимальні шляхи її формування. Так у дослідженнях психологів (Л.І. Божович, В.А. Крутецький) розглядається питання про генезис моральних переконань особистості. Л.І. Божович на основі власних експериментальних досліджень морального розвитку дитини приходить до висновку, що моральні переконання вперше з'являються в старшому шкільному віці. Їх виникнення в підлітковому віці, вважає Л.І. Божович, неможливе в зв'язку з тим, що узагальнені ідеали і стійка самооцінка починають формуватися лише в кінці підліткового віку. Такий рівень розвитку моральної сфери підлітка, вважає Л.І. Божович, не може повністю забезпечити свідому регуляцію своєї поведінки (1; с.398).

Елементарні форми переконань закладаються ще у дошкільному віці, однак лише підлітковий вік, на думку В.А. Крутецького, є віком

інтенсивного формування переконань, які регулюють особистісну поведінку (2; с.337).

Проблема морального розвитку дитини широко представлена яку зарубіжній, так і вітчизняній психології. Що стосується зарубіжної психології, то вивчення морального розвитку проводиться у руслі трьох основних напрямків. Перший напрямок пов'язаний з інтелектуальними аспектами морального розвитку і найбільш повно представлений у дослідженнях Ж.Піаже. Другий напрямок бере початок від психоаналітичних досліджень З.Фрейда, третій – розробляється в контексті біхевіористської теорії. Крім цього над проблемою морального розвитку працювали такі вчені, як Л.Кольберг, У.Джеймс, Р.Гріффін, М.Уорнок, Х.Еванс, А.Харрис і ряд інших.

Згідно висновків Ж.Піаже, моральний розвиток – це процес адаптації дитини до вимог соціального середовища (3; с.55–232). Вчений вважає, що між розвитком моральних почуттів дитини і її інтелектом існує відповідна залежність, яка пояснюється тим, що в основі розвитку пізнавальної та афективної сфер лежить зміна одних і тих же фундаментальних новоутворень – схем поведінки. При цьому підставною слід розуміти спосіб реалізування суб'єкта на ту чи іншу ситуацію.

Особливий напрямок у дослідженні морального розвитку представляють праці, які виконані з позиції психоаналізу. Як вважав сам засновник психоаналізу З.Фрейд, в основі поведінки індивіда лежить принцип задоволення власних потреб, однак на шляху повного задоволення стоять різноманітні обмеження з боку соціального оточення. Одним із таких обмежень виступають моральні норми. Близького до психоаналізу у розумінні морального розвитку є динамічна теорія К.Роджерса. У людини закладені, як вважає Роджерс, дві базові потреби: потреба у самоактуалізації і потреба у позитивному ставленні до себе інших людей. Якраз друга потреба зумовлює те, що моральні норми, які людина перед'являє до дитини, – є для неї значущі. Саме завдяки інтросекції цих норм у дитини формується внутрішня контролююча “інстанція”, “цетзура” поведінки.

Згідно біхевіористичної теорії (Айзенк), "моральна свідомість" – умовний рефлекс, який збуджує суб'єкта тривогу у відповідь на відповідні типи ситуацій та окремих дій. Саме рефлексорний страх є причиною того, що моральні закони, які діють у суспільстві, не залишаються на рівні формальних знань, а регулюють поведінку людини (4).

Серед позитивних явищ зарубіжної психології слід відзначити наявність спеціальної галузі – психології моралі, предметом якої є вивчення сукупності проблем морального розвитку індивіда. Його моральної свідомості і поведінки. У Джеймс був переконаний, що почуття активності, яке вступає у ролі ядра нашого "Я" і є "святим", проявляється у наших внутрішніх станах. Саме з активністю він пов'язував "духовний ріст" особистості, хоча багато хто з авторитетних дослідників ігнорував соціальну зумовленість зрушень у моральному становленні і розвитку особистості.

У рамках когнітивного підходу, моральний розвиток – результат різноманітних "когнітивних конфліктів", "дисонансів", які сприяють підпорядкуванню ситуативно – залежних суджень (суджень "морального реалізму") універсальним законам моральності. А Харріс вважав, що сама мета морального виховання зводиться до раціонального судження, в той час як М. Уорнок особливою значення надавав поведінці.

Особливе місце серед наукових робіт займають праці зарубіжних, вітчизняних вчених, які присвячені проблемам соціального становлення молодого покоління. Серед них: розвиток соціальної відповідальності і активності молодого покоління (В.І. Лозова, Н. Мальковська, Г.М. Іващенко, Н.В. Бочкіна і інші); проблеми соціальної і професійної орієнтації і самоствердження (Р.Г. Гурова, І.Д. Бачаєва, І.С. Кон, А.В. Кондрашова і ін.); проблеми розвитку у підростаючого покоління соціальної культури (І.М. Ільїнський, Г. Філіпчук, М.М. Поглавський та ін.).

Вивченню досліджуваної проблеми сприяли праці таких науковців, як В.І. Кушова, Н.В. Кузьміна, О.С. Богданова, З.А. Малькова, Г.М. Іващенко, В.М. Коротова і ряду інших. В працях обґрунтовані і розкриті загальні теоретичні, методологічні проблеми становлення

особистості (Г.М. Андреевої, А.А. Бодальова, С.Л. Рубінштейна, Л.С. Виготського, Б.Г. Ананьєва, Л.І. Божович, І.В. Дубровіної і ін.), розкриті психологічні особливості її розвитку (Л.М. Архангельського, К.О. Абульханова-Славської), вивчаються різні аспекти ефективності виховної роботи.

Для теоретичного осмислення даної проблеми важливий аналіз досліджень І.Ф. Левічєвої, Д.І. Фельдштейна і ін., які вивчали соціально-психологічні характеристики підростаючого покоління, зокрема прояв та змістовні характеристики ціннісних орієнтацій.

Праці О.В. Іващенко, В.І. Петрова, С.А. Анісимова, Д.М. Гріпліна і ін. складають особливий пласт досліджень і пов'язані з проблемами духовного розвитку і морального виховання підростаючої особистості.

Процес морального розвитку підлітків зумовлений дією як зовнішніх, так і внутрішніх чинників, до того ж внутрішні умови також є продуктом ряду обставин, у яких підліток проживає і активно засвоює соціальний досвід. Л.С. Виготський в свій час писав, що всі вищі психічні функції – інтеріоризовані відносини соціального порядку, основа соціальної структури особистості. Їх склад, генетична структура, способі дії, – одним словом, вся їх природа соціальна (5; с.146).

При вивченні причин, які детермінують моральну поведінку підлітків, слід враховувати психологічні зміни, які опосередковують вплив соціальних факторів на особистість підлітка. Суб'єктивне сприйняття і усвідомлення підлітком моральних норм суспільства і відповідних вимог до його поведінки – виступає одним із таких факторів.

С.Л. Рубінштейн писав, що людина є індивідуальністю завдяки наявності у неї особливих, неповторних рис, в той час як її особистість визначається свідомим ставленням до того, що її оточує (6; с.122).

Здійсною чи виховний вплив на підлітка, слід не просто досягати відповідного співпадіння між суспільними моральними нормами і поведінкою неповнолітнього у ньому, потрібно, щоб він якнайповніше засвоїв сутність духу моральних цінностей суспільства і формував у собі на цій основі суб'єктивно значущу

потребу поводити себе дійсно морально. Дане твердження є передумовою становлення мотивів і моральної поведінки, розвитку у підлітка необхідних механізмів моральної саморегуляції особистісної поведінки.

Аналізуючи процес морального розвитку підлітків, як психолого-педагогічну проблему, слід зазначити тісний взаємозв'язок цього процесу із розкриттям специфіки взаємозалежності між суспільною та індивідуальною моральною свідомістю. Науковий підхід розв'язання даного питання дозволяє підтвердити вже сформульовані наукою принципи аналізу духовного життя суспільства. Один з них дає підставу розглядати співвідношення між індивідуальною і суспільною свідомістю в єдності їх взаємодії. У дослідженні суспільної та індивідуальної свідомості дане твердження виступає основним методологічним принципом.

Існуючий взаємозв'язок між моральною свідомістю і суспільною свідомістю в значній мірі репрезентує концепція, згідно з якою вплив зовнішніх суб'єктивних факторів на людину відбувається не автоматично, а опосередковується її свідомою психічною діяльністю (Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, А.Н. Леонтьєв, Л.С. Рубінштейн і інші).

У ході виховної роботи, підкреслював Л.С. Рубінштейн, потрібно виходити із вимог, які пред'являються суспільством, суспільною мораллю. Але суспільні вимоги не проєктуються механічно людині, ефект всіх зовнішніх впливів залежить від внутрішніх умов, від того "грунту", на який ці впливи падають. Успіх роботи спрямованої на формування духовного осладу (морального обличчя) людини залежить від того, наскільки виховання спроможне її стимулювати (6; с.137).

Таке розуміння взаємозв'язку між індивідуальною і суспільною моральною свідомістю є гарантом уникнення крайнощів, які зустрічаються у трактуванні сутності морального розвитку особистості: з одного боку – це недооцінка їх соціального змісту, а з другого – переоцінка ролі психологічних механізмів розвитку особистості.

Особливістю підліткового віку є суперечності моральної саморегуляції (В. Крутецький). З одного боку підлітки вже здатні ставити

перед собою відповідні моральні завдання, керуючись тими нормами, які вважають цінними. З іншого – ці норми часто є "квазіпереконаннями", що засновані на прийнятті норм, які вони вважають найбільш адекватними длялюбимої групи однолітків. Їхня стійкість залежить від зовнішнього тиску (наприклад, у вигляді суспільної думки однолітків).

Моральні переконання підлітків базуються на аналізі мотивів реалізації відповідних вчинків, але залежать від того, як підліток ставиться до конкретної людини, яка здійснила той, чи інший вчинок. У відповідності із класифікацією П. Кольберга, більшість підлітків знаходиться на "конвенційному рівні" морального розвитку. Тобто моральні норми, які пред'являються підлітку, виступають в загальній формі і не дають "рецептів поведінки" на всі можливі випадки життя.

Дотримання моральних норм вимагає від підлітка внутрішньої психологічної готовності до самостійного здійснення морального вибору, враховуючи при цьому специфіку обставин. Тільки реальні мотиви особистості підлітка можуть стати основою його морального вибору, бо тільки в даному випадку вчинок, який зроблено підлітком, можна оцінити, як моральний, тобто такий, який детермінований не тільки розумінням людиною обов'язку, а й усвідомлення нею необхідності морального вчинку для себе особисто.

Усвідомлення підлітками самого змісту і об'єктивної необхідності моральних норм суспільства, їх добровільне дотримання – виступає важливою умовою розвитку моральної поведінки підлітків. Суспільні моральні норми перетворюються у внутрішні етапони і мотиви поведінки підлітків (7; с.139).

У підлітковому віці відбувається зміна основного критерію, який визначає психологічну сутність особистості як реальну, такі бажану. Якщо для молодших школярів основним критерієм виступають якості, які необхідні для навчання, то для підлітка основними стають морально – психологічні риси, пов'язані із взаємодіями з іншими людьми. Хоча підліток більшу частину свого часу проводить у колі ровесників, але дотримуватися моральних норм

йому набагато легше у спілкуванні із дорослими (Д.І.Фельдштейн, В.Н.Лозоцева, Г.В.Черенкова, Л.Е.Орбан, С.Д.Максименко).

Спілкування із дорослими є для підлітків своєрідного "зону найближчого розвитку" у засвоєнні моральних норм. Саме взаємодіючи із дорослими, підлітки у дотриманні моральної норми переставляють залежати від симпатій і антипатій до якоїсь людини. Слід також зважати на існуючу потребу підлітка щодо аналізу мотивів поведінки людини, бажання виділяти різні точки зору при оцінці морального вчинку.

Розкриваючи психологічну сутність морального розвитку підлітків слід відвести окреме місце деяким його складовим елементам, зокрема як ціннісні орієнтації, моральні переконання. Ціннісні орієнтації як окреме поняття вперше з'явилось у аксіології. З часом його почали використовувати у соціальній психології, в психології особистості. Ціннісні орієнтації – це соціально-психологічні поняття, за допомогою яких виявляється особистісна сутність для людей відповідних моральних і матеріальних явищ. Що стосується моральних переконань, то це сформований погляд на що-небудь, який ґрунтується на відповідних положеннях, думках, які у свідомості людини пов'язані із глибоким визнанням і переживанням їхньої істинності.

Значимо, що дані поняття, ми можемо використати у розкритті критеріїв моральної поведінки підлітків.

Вивчаючи моральну свідомість підлітка, неможливо розглядати її без зв'язку із реальністю, оскільки людська свідомість не тільки відображає об'єктивний світ, але і творить його. Згідно з О.М.Лонтьєвим, засвоєння моральних вимог відбувається на рівні значень і на рівні особистісного смислу: значуща норма стає дійсною лише тоді, коли вона входить у контекст провідної діяльності і набуває психологічної значущості (8; с.37).

На основі виявлення зв'язку між свідомістю особистості і її діяльністю, стає можливим розкриття співвідношення мотивів і цілей активності підлітка, що складає найбільш специфічне завдання психологічного вивчення свідомості.

Зміст морального виховання підлітків вимагає детального вивчення динамічних особливостей розвитку психічних процесів, властивостей і якостей. Це особливо актуально в контексті основних положень концепції національного виховання, згідно з якими школа повинна суттєво підвищити ефективність соціальних функцій щодо виховання учнів, формування їх моральної зрілості.

Проблема морального розвитку підлітків ускладнюється схильністю дітей до різних аморальних вчинків. Поведінка підлітка характеризується підвищеною конфліктністю. Розгляду даної проблеми присвячені філософські, соціологічні, психолого-педагогічні дослідження (М.Боролкін, Л.П.Буєва, І.А.Ватель, Е.Л.Дубко, Л.А.Петровська, Р.Х.Шакуров та ін.). Особлива увага у цих працях приділяється підлітковому віку, як кризовому етапу становлення особистості. З цим пов'язані труднощі, які виникають у вихованні учнів (Л.І.Божович, І.Р.Чеснокова, Д.І.Фельдштейн і ін.).

Поведінка підлітків, яка відрізняється від загальноприйнятних моральних норм, розглядається як результат внутрішніх і зовнішніх суперечностей, які виникають у процесі їх життєдіяльності, а саме: відношення підлітка до себе як до дорослого і відношення до нього дорослих як до дитини (М.А.Алемаскін, Т.В.Драгунова, В.М.Рум'янцева); між його самооцінкою і оцінкою з боку групи, колективу (Л.І.Божович, М.Й.Боршпівський, С.В.Кондратьєв, Л.І.Славина і ін.); між реальною потребою у самовизначенні і можливістю її задоволення (В.М.Рум'янцева). Інколи існуюча проблема ускладнюється неправильно сформованими відношеннями з колективом ровесників, дорослими, неправильним вихованням.

Особливе значення для формування моральної поведінки має позиція підлітка у колективі (9; с.13). Важливим аспектом морального розвитку є стійкість моральної поведінки, її незалежність від зовнішнього оточення.

Вважається, що підлітковий вік є найбільш чутливим до соціальних впливів, зокрема до впливу колективу (Л.І.Божович, В.Е.Чудновський і ін.). Деякі дослідники (М.Монахов, Л.Сапожнікова, М.Шилова, І.Хазова та ін.) для визначення рівня моральної

вихованості пропонують набір моральних якостей особистості. Інші вважають, що найутівнішою характеристикою морального розвитку є її спрямованість (Л.Божович, З.Васильєв, Т.Коннікова, А.Зосімовський). В якості основних показників виділяються також провідні відношення особи до людей, суспільства, праці тощо (С.Гончаренко, І.Комановський, О.Киричук, І.Мар'як, В.Яковлев, Н.Щуркова та ін.), моральну позицію (В.Арамавічуте, Б.Бігінас та ін.), а також рівень розвитку моральних почуттів, мотивів, здатності до морально-суспільної регуляції (Є.Бондаревська, Л.Орбан та ін.). Є також спроби вивчати рівні моральної вихованості у діяльності і на основі сформованості окремих сторін морального еталону (ідеалу) (І.Бех, М.Дригус, Б.Ліхачов, Т.Лисенко, Е.Рахманов та ін.).

Моральність поведінки підлітків у значній мірі визначається їх віковими та індивідуальними особливостями (М.Й.Боришевський, Т.В.Драгунова, А.В.Кучменко). Як ми вже відзначали, "почуття дорослості" є центральним новоутворенням цього віку (Т.В.Драгунова, Д.В.Ельконін). Велике значення для розвитку особистості має потреба у спілкуванні (А.П.Краковський), категоричність суджень (В.А.Крутецький), висока емоційна збудженість (П.М.Якобсон). Перераховані вікові особливості значно ускладнюють процес морального становлення підлітків, породжуючи при цьому багато доладкових проблем.

Стереотипність педагогічного мислення, застосування традиційних методів впливу на особистість підлітка значно ускладнюють процес вибору ним лінії особистісної поведінки.

Вченими запропоновані шляхи корекції особистісної поведінки неповнолітніх через постійне самообмеження (Л.П.Гримак); самовиховання (В.В.Сохранов); цілеспрямоване формування окремих умінь і особистих якостей (Дьоміна, Л.В.Долінська); обдумування власної поведінки (В.П.Орленко); формування самовитримки та інших вольових якостей (А.І.Висоцький, В.П.Стурга).

Процес морального розвитку особистості на різних вікових етапах характеризується специфічністю. Підлітки – як особлива соціально-демографічна підгрупа молоді, мають ряд своїх особли-

востей, що значно ускладнюють розв'язання психолого-педагогічної проблеми морального становлення неповнолітніх. До них відносяться вікові відмінності, соціальний статус суспільств і т.п. Спостерігається співпадання морального розвитку підлітків із відповідним етапом онтогенезу, коли проходить інтенсивне формування психологічної структури, вищих психічних функцій. Тобто має місце такий зв'язок між формуванням основних моральних та особистісних властивостей. Ще зовсім недавно психолого-педагогічні дослідження процесу морального розвитку відбувалося з врахуванням того, що всі складові даного процесу проходять у соціальному оточенні, яке не зазнає істотних змін. Але навіть якщо припустити дане твердження, то залишається відкритим питання психофізіологічних та соціально-психологічних особливостей підлітка.

З метою обґрунтування процесу морального розвитку особистості створюються відповідні теоретичні концепції, які намагаються розглянути його в контексті розвитку психіки, водночас, не втрачаючи суті його процесу у бурхливому потоці психічного розвитку дитини. Згідно концепції розвитку особистості підлітка запропонованої А.В.Петровським, індивід характеризується потребою бути особистістю, тобто прагне бути представленим значущими діяльними якостями у життєдіяльності оточуючих його людей, і здатністю бути особистістю, тобто сукупністю індивідуальних особливостей і засобів, що дозволяють здійснювати йому вчинки, які забезпечують задоволення потреби бути особистістю. (10; с.272)

Психологічний аналіз моральної поведінки підлітків свідчить, що стійкість моральних переконань, в першу чергу, залежить від рівня сформованості його здатності утвердити свої переконання, які проявляються в конкретній ситуації. Останні по-різному впливають на прояв моральних переконань: з одного боку, вони сприяють реалізації переконань у діяльності, з другого – можуть обмежувати цей процес. С.Л.Рубінштейн писав, що основна суперечність моралі це обмеження (норми), заперечення у житті (6; с.387). Саме моральні обмеження ставлять підлітка перед необхідністю вибору між власними переконаннями і вимогами

суспільства. Підліток, роблячи вибір між "хочу" і "повинен", актуалізує свою здатність відмовитися від чогось дуже бажаного заради моральності поведінки. Сам вибір залежить від найрізноманітніших умов, а це зрозуміло, значно ускладнює розв'язання проблеми морального становлення особистості підлітків.

Психолого-педагогічна проблема морального розвитку підлітків у сучасному розумінні, розглядається під кутом двох точок зору: історичної і індивідуальної. У такому розумінні, в центрі особистості підлітка лежить ідея цінності людини, ідея пріоритету загальнолюдських цінностей. Цим пояснюється об'єктивна необхідність утвердження принципу гуманізму в системі морального становлення підлітків. Формування і розвиток особистості, що здійснюється з допомогою різних виховних систем, таких як загальноосвітня школа, сім'я, позашкільні навчально-виховні заклади, дитячі, молодіжні організації, інші об'єднання і асоціації – становить виховний зміст гуманістичного принципу.

Будь-яка система, де відбувається моральне становлення підлітків буде тільки тоді ефективною, коли матиме в наявності чітко поставлену мету, якій повинні бути підпорядковані всі компоненти системи. Розвиток особистості підлітків не можна розглядати поза об'єктивними умовами. Будь-яка спроба розглянути особистість підлітка, його внутрішній світ поза життям суспільства не принесе бажаного результату. Перебуваючи в тому чи іншому соціальному оточенні, підліток залежить від різних його впливів. Чи зуміє підліток зробити правильний моральний вибір, чи вистачить йому власних сил втриматися від різних "стокус", що підстерігають його власних сил життя, які оптимальні умови сприяли б ефективному моральному поступу підлітка, - всі ці питання не тільки ретренують саму складність проблеми, а й доводять її суб'єктивну залежність.

Таким чином, проведений нами аналіз психолого-педагогічної літератури, яка спеціально присвячена проблемі морального розвитку, а також тієї, де розкриваються окремі, але досить суттєві питання даної проблеми, дає можливість безпосередньо звернутися до розгляду в

теоретичному плані особливостей морального розвитку особистості в підлітковий період.

1. Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте. Психологическое исследование. – М.: Просвещение, 1968. – 464с.
2. Крутецкий В.А. Основы педагогической психологии. – М.: Просвещение, 1972. – 255с.
3. Пиаже Ж. Психология интеллекта. – В кн.: Пиаже Ж. Избранные психологические труды / пер. с фр. и англ. – М.: Просвещение, 1969. – с.55-232.
4. Eysenk N.A. The Development of Moral values in children the contribution of learning theory. "The British Journ. of Educ. Psychol." v. 30. 1960.
5. Выготский Л.С. Педология подростка: проблемы возраста // Собр. соч. в 6-ти тт. – М.: Педагогика, 1984. – т.4. – с.5-24.
6. Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии. – М.: Издательство АН СССР, 1959, - 354с.
7. Залесский Г.Э. Психологические вопросы формирования убеждений. – М.: Изд-во. Моск. ун-та. – 1982.
8. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения. в 2-х т. – М.: Педагогика, 1983. – т.1.
9. Божович Л.И., Славина Л.С. Психологическое развитие школьника и его воспитание // М.: Знание, 1979. – 76с.
10. Петровский А.В. Вопросы истории и теории психологии. Избр. тр. – М.: Педагогика, 1984. – 272с.

In the article is regarded an issue about psychologic nature of intellectual development of the adolescent, formation of intellectual behavior and contents of intellectual education. Also in the article the essence of a psychology-pedagogical problem of morale increase of the adolescents is encompassed, the role of influencing of the separate factors on formation of intellectual behavior is rotined. The vast analysis of idealized positions both directions in foreign and domestic psychologic science is conveyed, which one in a definite measure encompass a problem of an intellectual development of the personality.